

Makale / Article

Klasik Hadis Usulüne Göre Bir Hadis Nasıl İncelenir? -Bir Hadis Tahlili rneği-

Dilek Tekin*

zet

Her müslümanın nihai gayesi Kur'an-ı Kerim'in inananlara emrettiği Şekilde dosdoğru bir yaşam sürmektir veya en azından böyle olmalıdır. Bu gayeye ulaştıracak yegane vasıta ise, Hz. Peygamber'in sünnetidir. Dolayısıyla bir müslümanın bu dünya hayatında nihai gayesine ulaşması sadece Hz. Peygamber'in sünnetini anlamakla, anlatmakla; yaşamakla ve yaşatmakla mümkün olabilir. Hlbuki bugün bilakis sünnetsiz bir İslam anlayışı kurgusunun ilk adımı olarak hadis ve sünnete yönelik ciddi bir güvensizlik yaratma hayali kuranlar varlık göstermektedirler. Böylesi türedi düşünce ve anlayışlara yönelik en önemli reĉete ise hadis ilim geleneğini doğru öğrenmek ve öğretmektir. Bu düşünceden hareketle makalede muhaddislerin büyük gayretleri neticesinde bugünlere ulaşan hadisler arasından, ilim ve ilim adabı aĉısından önemli detaylara vurguda bulunan bir hadis tercih edilerek sened ve metin aĉısından tetkik edilmiştir. Bunu yaparken, hem ĉeřitli hadis kaynaklarından hadisi bulmak hem de sened zincirindeki rvilerin hayatlarını öğrenerek hadisleri bugüne kadar getiren hadis limleri hakkında bilgi vermek amaĉlanmıřtır. Klasik hadis usulüne göre bu hadisin tahririni ve tahlilini yürütmek, en ĉok da hadis rivayet geleneği ile irtibatı kuvvetlendirmesi aĉısından son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, hadis usulü, hadis tenkidi, isnad-metin tahlili, tahrir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
dmuhaddise@gmail.com, orcid: 0000-0002-6445-9414.

Abstract

The ultimate goal of every Muslim in this worldly life is, or at least should be, to lead a righteous life as the Holy Qur'ān commands believers to do. The only means to achieve this goal is the *sunnah* of the Prophet. From this point of view, a Muslim's ultimate goal in this world can only be attained by understanding, explaining, living, and practicing his *sunnah*. Today, on the contrary, some dream of creating a deliberate distrust and opposition to hadith and *sunnah* as the initial step in the planning of an understanding of Islam without *sunnah*. The most important prescription for such derivative thoughts and comprehensions is to learn and teach the hadith scholarly tradition correctly. With this in mind, we chose a hadith that emphasizes crucial details in terms of scholarly etiquette and analyzed it in terms of *isnād* and text. In doing so, I intended both to find the hadith from various authentic hadith sources and to learn about the lives of the hadith scholars who transmitted the hadiths to us by examining the lives of the narrators in the *isnād* chain. It is of utmost importance to carry out *takhrij* and *tahlil* according to the classical hadith methodology to strengthen our connection with the tradition of hadith narration.

Keywords: Ḥadīth, the methodology of ḥadīth, ḥadīth criticism, isnād-matn analysis, takhrij.

Giriş

Sünnet bir müslümanın yaşamı boyunca ihtiyacı olan her şeyi temel ilkeler çerçevesinde ihata etmesi nedeniyle İslam dininin ve müslüman hayatının vazgeçilmezidir. İslam'ın doğru kavranabilmesi ve yaşanması için önce sünnetin doğru anlaşılması gerekmektedir. Bu sebeple, asırlardır İslam âlimleri hadis ve sünnetle meşgul olmuş, onu anlamaya ve anlatmaya çalışmışlardır. Fakat geçmişte olduğu gibi bugün de hadislere ve hadisçilere yönelik haksız birtakım ithamlarda bulunanlar, hadislere ve sünnete yönelik güveni ortadan kaldırarak bir sonraki adımda sünnetsiz bir İslam anlayışı ve Müslüman hayatı inşa etmeyi arzu edenler söz konusudur. Böylesi girişimlere yönelik alınması gerekli en mühim tedbirlerden biri geçmişteki hadis âlimlerinin hadisleri muhafazada ve sonraki nesillere nakilde gösterdikleri ilmi mesaiyi doğru anlamak ve anlatmaktır. İşte bu doğru anlama klasik kaynaklara dönüp onları yeniden okuma, mukayese, tetkik gibi süreçlerden geçirerek özgüven tazelemekle mümkün olabilecektir. Bunu mümkün kılmak için bu dini en doğru şekilde anlatmakla yükümlü olacak kimseleri yetiştiren İlahiyat fakültelerindeki hadis derslerinin son derece mühim olduğu aşıkardır. Zira öncelikle bu kurumlardan yetişenlerin hadis ve sünnete yönelik doğru ve özgüvenli bir bakışa sahip olmaları gerekmektedir. Bunun için yapılması gereken ise din öğretimi ile sorumlu olacak kimseleri hadis ilminin ve usulünün özünü anlayacak şekilde hadis külliyatı ile irtibata geçirmektedir. İşte söz konusu maksatla, bu makalede sahih kaynaklarda geçen, ilim ve âdâbına dair de değerli hükümler içeren '*inne mine's-şeceri şeceraten lâ yeskutü verakuhâ*' hadisini sened ve metin yönünden tetkik ederek hadis ilminde ilk defa isnad-metin incelemesi yapmak isteyenlere emsal teşkil etmek amaçlanmıştır. Konunun muhtevasının, öneminin ve genişliğinin farkında olarak amaca uygun bir biçimde aktarılan hadis genel hatlarıyla sened-metin bakımından tetkik edilerek değerlendirilecek ve buradan hareketle bir neticeye varılacaktır.

Makalede İsmail Lütfi Çakan'ın *Anahatlarıyla Hadis* kitabının birinci ekinde yer alan hadis okuma-okutma yönteminde takip ettiği sistem ve şablon esas alınmıştır.¹ Bir hadisi tahrir esnasında dikkat edilecek hususlar, başvuru kaynakları, online ve basılı kaynaklar, dijital hadis programları ve daha pek çok meseleye dair detaylı bilgi ve önerinin yer aldığı konuyla ilgili bir başka önemli kitap da *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*'dur.² Hadis ilmine yeni başlayanlar veya ilk defa tahrir yapacakların bu kitabı muhakkak görmesi gerektiğinin altı

1 İsmail Lütfi Çakan, *Anahatlarıyla Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi*, (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 199-240.

2 Polat, Salahattin v.dğr., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*, (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 13-119.

çizilmelidir. Bir sonraki aşamada Fatma Kızıl'ın müşterek râvi teorisini tenkit ettiği çalışması, Uranîler hadisine yaptığı detaylı isnad-metin analiziyle bir hadisin rivayet tarihinin izini sürmeyi isteyenlerin istifade edeceği bir çalışmadır.³

Bu makalede bir hadisi sened-metin bakımından incelerken takip edilmesi gerekli genel kâide ve metotlara bağlı kalmaya çalışılarak öncelikle hadisin tüm tarikleri bir araya getirilecek böylece rivayetler arasındaki metin/lafız farklılıkları tespit edilecektir. Bu farklılıklar göz önünde bulundurularak hadisin genel tercümesi yapılacaktır. Bundan sonra hadisin “terceme” ile alâkası kurulacak ve ardından rivayet tekniği açısından özellikleri ortaya konacaktır. Hadisin tespit edilen tüm tarikleri incelenmek sûretiyle tahrîci yapılacak ve farklı versiyonlarındaki metinlerde geçen kelime ve tabirlerdeki değişikliklere işaret edilecektir. Sonraki aşamada tüm rivayetlerde geçen râvilerin isimleri tek tek tespit edilecektir. Daha sonra asıl hadiste yer alan râvilerin hayatları ve hadis ilmindeki yerleri araştırılacaktır. Hadisin tespit edilen farklı rivayetlerinden yola çıkarak bir sened zinciri oluşturulacaktır. Bu sened zinciri tablosuna makalenin sonunda ekte yer verilmiştir. Tespit edilen tüm rivayetlerdeki metin farklılıkları ve benzerliklerden yola çıkılarak kapsamlı bir nihâî tercüme yapılacaktır. Son olarak hadis şerh edilecek ve hadisten bazı sonuçlar, hükümler, genel kaideler çıkarılacaktır. Neticede bu çalışmada görülecektir ki; bir hadisin sened-metin tahlilini tamamlayan kişi hem hadislerin rivayet süreci yani rivayet tarihi ve külliyatı hem de hadis ilminin usul, tabakat, ricâl, şerh gibi farklı sahalarındaki kaynaklar hakkında bilgi sahibi olacaktır. Böylece hadis ilminin farklı sahalarına bizzat temas etmek ise kişiye hadis ve sünnetin muhafazası, rivayeti hakkında doğrudan bir gözlem imkânı sunacak ve rivayet külliyatına yönelik ciddi bir özgüven kazanmasını sağlayacaktır.

Hadisin Sened ve Metin Tetkiki

Bu makalede örnek olarak isnad-metin tahlili yapılacak hadis ve senedi şu şekildedir:

حدثنا قتيبة حدثنا إسماعيل بن جعفر عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر قال، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها، وإنما مثل المسلم، فحدثوني ما هي فوقع الناس في شجر البوادي قال عبد الله ووقع في نفسي إنما النخلة فاستحييت ثم قالوا حدثنا ما هي يا رسول الله قال هي النخلة.

3 Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2019), 231-493.

1.A. Okuma ve Genel Tercüme

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسولينا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين. فقد قال المصنف أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري رحمه الله حدثنا قتيبة حدثنا إسماعيل بن جعفر عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها، وإنما مثل المسلم، فحدثوني ما هي فوقع الناس في شجر البوادي قال عبد الله ووقع في نفسي إنما النخلة فاستحييت ثم قالوا حدثنا ما هي يا رسول الله قال هي النخلة.

(Allah ona rahmet eylesin Buhârî dedi ki); “Bize Kuteybe (tahdisen) rivayet etti”; (dedi ki); Bize İsmâil b. Câfer, Abdullah b. Dînar’dan; O da İbn Ömer’den (radiyallahu anh) naklen rivayet ettiğine göre; Resûlullah (sallallâhu aleyhi ve selem) şöyle buyurmuştur: “Bazı ağaçların yaprağı düşmez halbuki o ağaç Müslüman gibidir, bana söyleyin bu hangi ağaçtır?” Resûlullah’ın bu sorusu üzerine halk, dağlarda olan ağaçlardan bazılarını söylediler. Hadisi rivayet eden Abdullah, “Bunun hurma ağacı olduğu gönlüme geldi fakat Resûlullah’a söylemeye utandım.” dedi. Sonra orada hazır olanlar, “Ya Resûlullah o ağaç hangisidir haber ver?” dediler. Resûlullah: “O hurma ağacıdır.” buyurdu.

1.B. Terceme ile Alâkası (Mutâbakatu’l-hadis li’t-terceme)

Hadis, *Sahîhu’l-Buhârî*’nin “Kitâbu’l-ilm”inde (İlim bölümü) “Muhaddisin haddesenâ, ahberanâ, enbeenâ demesi” ve “İmâmın kendi maiyetindekilere karşı, onlardaki bilgiyi imtihan etmek için ortaya suâl atması” şeklindeki başlıklarla dördüncü ve beşinci konu olarak yer almaktadır.⁴ Buhârî’nin (256/870) konu başlığı altında zikrettiği tek asıl hadis olan, Hz. Peygamber’in, ‘Yaprakları düşmeyen ağaç hangisidir?’ sorusuyla başlayan ve ashâbın verdiği çeşitli cevapların ardından doğrusunu Hz. Peygamber’den öğrenmek istedikleri ve onun da cevap verdiği rivâyettir. Bu hadisin muhteva ve içerik olarak ilk konu başlığıyla alâkası çok açık ve doğrudan değildir. Başlığa uygunluğu “Onun ne olduğunu bana anlatınız” ve “Yâ Rasûlallah! Onun ne olduğunu bize haber ver” sözlerindedir. Her ne kadar hadiste tahdîsten başka lafız yokmuş gibi görünse de söz konusu hadisin bütün isnadları bir araya getirildiğinde *haddisûnî*, *ahbirûnî* ve *enbiûnî* şeklindeki lafız farklılıkları görülecektir. Dolayısıyla Buhârî farklı rivayetlerde *fehaddisûnî* yerine *feahbirûnî* veya *feenbiûnî* kelimelerinin

4 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu’fî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Risâletü’l-Âlemiyye, 1432/2011), İlim, 4, 5; İbn Hâcer, *Fethu’l-Bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, (thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, Kahire: Dârü’l-hadis, 2004), I:176; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, (thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmî, 2009), II: 16.

geçiyor olmasına işaret ederek bu kelimelerin aynı anlama geldiğini ve insanlara bilmedikleri bir şeyi anlatmak, haber vermenin bir tür ilim/öğrenme olduğunu anlatmak istemiş olabilir. Hadisin geçtiği ikinci konu başlığı ile uyumu ise çok açıktır. Zira Hz. Peygamber ashâbına soru sormak suretiyle onları bir tür imtihan ederek soru karşısında ilk akla gelen cevaplarının ne olduğunu yoklamıştır.

Bu hadisin ilim ile münasebeti ise; Resûlullah'ın ashâbına bazı meseleleri öğretmek için soru sorarak araştırmaya ve sorgulamaya yani ilme/öğrenmeye teşvik etmesidir. Hz. Peygamber bir temsil kullanarak ve soru sorarak önce ashâbının dikkatini çekmiş ve onları düşünmeye, zihni soruşturmaya sevk ederek onların meseleyi daha iyi anlamalarını sağlamıştır. Zira bu tür öğretme biçimi daha kolay ve daha kalıcı bir öğrenmeyi mümkün kılmaktadır. Nitekim modern dönemde öğretim metodu olarak öğretmenin, kendisini merkezden çıkarıp yönlendirici konumuna çekerek oluşturduğu öğretim stratejisine, “keşfetme (buluş) yoluyla öğretim yaklaşımı” denmektedir. Burada öğretmenin görevi, sorulan soru ve verilen örneklerle öğrencileri öğrenmeye hazır hale getirerek öğrencilerin konuyu analiz ve sentez yoluyla geliştirmelerini ve pekiştiricilerle öğrencilerin konu hedeflerine ulaşmalarını sağlamaktır. Hz. Peygamber de hadiste ashâbının dikkatini bir meseleye çekerek temsili bir anlatımla diğer canlılara yararı bakımından Müslümanı hurma ağacına benzeterek onun önemli bir hususiyetini vurgulamıştır. Temsili anlatım yani benzetme yoluyla anlatım bütün dillerde var olan insanlar arası bir anlatım şeklidir. Çünkü herhangi bir konuyu veya özellikle de soyut içerikli bir meseleyi yaygın, folklorik, halka mal olmuş, toplumun ürettiği ifadelerle veya toplumsal muhayyilede yer tutmuş örnekle anlatmak onu daha anlaşılır kılmaktadır. Arap dilinin de bir özelliği olan bu anlatım üslubunu/öğretim yöntemini Hz. Peygamber de sık sık kullanmıştır.

Öte yandan hadisin ikinci defa hemen bir sonraki bâbda tekrar geçmesi dikkat çekicidir. Zira bu hadisin hem öğrenme hem de öğretme yöntemlerine dair pek çok özelliği barındırması itibariyle ilim ile irtibatı açıktır. Bu sebeple olsa gerek Buhârî hadisi bölümün hemen başında ve peş peşe farklı konu başlıklarıyla tekraren rivayet etmiştir. Hz. Peygamber “Bir ağaç türü vardır ki...” şeklindeki sorusu ile daha önce açıkladığımız üzere hem ashâbın dikkatini çekmiş hem de onların zihinlerine ilk gelen şeyin ne olduğunu sorgulamıştır. Yani hazır bulunuşluk seviyelerini tespit için sahabeyi bir tür sınava tâbi tutmuştur. Hadisin bazı tariklerinde ifade edildiğine göre İbn Ömer bu bilgiyi anlamış, fakat bunu açıklamaktan onu hayâsı ve küçüklüğü menetmiştir. Bu detay da aslında yine ilim özellikle onun adabı ile doğrudan alâkalıdır. İlim öğrenirken hoca ile talebe arasında ne kadar hassas bir ilişki olduğuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Zira ilim meclislerinde İbn Ömer Hz. Peygamber'in sorduğu soruyu bildiği halde faziletli ve erdemli davranarak büyüklerine hürmeten susmuş ve ince bir davranış sergilemiştir.

1.C. Rivayet Tekniği Açısından Özellikleri

İncelenen hadis, Hz. Peygamber'e ait söz niteliğine sahip olduğundan *kâvli merfûd*dur. Râvi sayısı itibariyle dört râvidir. Yani *rubâîdir*. Buhârî'nin en *âli isnadı sülâsî* olduğundan bu hadis *sülâsî* isnada göre *nâzil* isnadlıdır. Rivayet tekniği açısından ise, hadiste *tahdîs* ve *an'ane* özellikleri bulunmaktadır. *Tahdîs* rivayet lafzı hadis alma ve nakletme yöntemlerinden en üstün ve makbul olan *semâya* delâlet etmektedir. Yani hadisi rivayet eden râviler bu hadisi bilhassa hocalarında duyarak almıştırlar. *Tahdîs*'in söz konusu olduğü hadiste talebenin o hadisi hocasından duyup aldığı anlaşılır. Bu hadisteki *an'ane* rivayet lafızları da *semâya* delâlet etmektedir. Zira *an* sigasının *semâya* delâlet etmesi için gerekli iki şart vardır: Birincisi hoca-talebe arasında *likânın* yani görüşme/buluşmanın gerçekleşmiş olması, ikincisi ise bu lafzı kullanan râvinin müdellis olmamasıdır. Ricâl literatüründe tarama yapıldığında İsmâil b. Ca'fer (180/796) ve Abdullah b. Dînar (127/744) için böyle bir iddianın söz konusu olmadığı görülecektir. Dolayısıyla hadisin isnadı muttasıldır. Esasen Buhârî'nin eserine verdiği isimle, *Sahîh*'ine aldığı tüm "asıl" hadislerin sıhhatini temin etmesi bu hadisin isnadının muttasıl olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu makaledeki incelemeyi hadisin sıhhatini tespitten ziyade analiz aşamalarını öğrenmek maksadıyla gerçekleştirmektediriz.

Hadis Belhli ve Medinenli râviler tarafından rivayet edilmiştir. Bu da hadisin tek bir bölgede bulunan râvilerce rivayet edilmediğini, aksine geniş bir bölgede yayıldığı göstermektedir. Kuteybe < İsmâil b. Ca'fer < Abdullah b. Dînar < İbn Ömer arasında sağlam bir talebe-hoca ilişkisi bulunmaktadır. Bu râvilerden hiçbirisi müdellis değildir. Hadisi rivayet eden dört râvi de hadis münekkitleri tarafından *sika* görülmüştür ve hadisleri *makbul* olarak değerlendirilmiştir. Yalnız Abdullah b. Dînar İbn Ömer'den aldığı bir hadiste *münferid* yani tek kalmıştır. Fakat *infirâd* tek başına bir hadisin sıhhatine veya râvinin güvenilirliğine zarar veren bir durum değildir. Bilakis Buhârî ve Müslim bu hadisi *Sahîh*'lerine almakta ittifak etmişlerdir. Nitekim hadis hem Buhârî hem de Müslim tahrîc ettiğinden *müttefekun aleyh* yani Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde ittifakla rivayet ettikleri hadislerdendir. Bu durum hadisin sıhhat bakımından en üst seviyede olduğunu göstermektedir. Zira sahih hadisleri on kısma ayıran Hâkim en-Nisâbüri (405/1014) *müttefekun aleyh* olan hadisleri birinci sıraya yerleştirmiştir.

Hadiste Hz. Peygamber, Müslümanı hurma ağacına benzeterek temsili bir anlatım kullanmıştır. Hadis ilminde bu şekilde Hz. Peygamber'in bazı konuları anlatırken kullandığı meselleri ele alarak onun maksadının ne olduğunu izaha çalışan ilim dalı *Emsâlü'l-hadîs*'tir. Râmeürmüzi'nin (360/971) bu konuyla ilgili bir eseri mevcuttur.

1.D. Tahrîc ve Uygulama

Hadisle ilgili olarak *Concordance*'a (فاستحييت) kelimesinden bakıldığında şunları tespit etmekteyiz:

Buhârî, "İlim", 4, 50;

Müslim, "Münâfikün", 61;

(أثما النخلة)

Buhârî, "İlm", 4, 5, 50; "Edeb", 89;

Müslim, "Münâfikün", 61, 62, 64;

Tirmizi, "Edeb", 79, 89

Ahmed b. Hanbel, II, 61, 91, 123, 157;

(إني لأعرف شجرة برقتها كارجل المسلم النخلة)

Ahmed b. Hanbel, II, 41;

(وهي النخلة)

Buhârî, Et'ime, 46;

(فأردت أن أقول هي النخلة)

Buhârî, "İlim", 14; "Edeb", 79;

Ahmed b. Hanbel, II, 12, 31, 115;

(يقول [رسول الله(ص)] هي النخلة)

Buhârî, "İlim", 4, 5, 15, 50; "Büyu", 94; "Et'ime", 42; "Edeb", 89;

Müslim, "Münâfikün", 61, 62;

Tirmizi, "Edeb", 79, 89;

Ahmed b. Hanbel, II, 12, 13, 61, 115, 123, 157.

Şâmîle'nin son sürümünde (النخلة، مثل، المسلم) kelimelerinden baktığımızda hadisin toplam çeşitli eserlerde geçtiğini tespit ettik.

Hem *Concordance*'dan hem de Şâmîle'den tespit ettiğimiz yerlerde geçen rivayetlerden farklı olanların metinleri şunlardır:

حدثنا يحيى بن أيوب وقتيبة بن سعيد وعلي بن حجر السعدي واللفظ ليحيى قالوا حدثنا إسماعيل يعنون بن جعفر أخبرني عبد الله بن دينار أنه سمع عبد الله بن عمر يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم إن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها وإنما مثل المسلم فحدثوني ما هي فوقع الناس في شجر البوادي قال عبد الله ووقع في نفسي أنها النخلة فاستحييت ثم قالوا حدثنا ما هي يا رسول الله قال فقال هي النخلة قال فذكرت ذلك لعمر قال لأن تكون قلت هي النخلة أحب إلي من كذا وكذا

(Müslim, "Sifatü'l-kıyâme", 63).

حدثني محمد بن عبيد الغبري حدثنا حماد بن زيد حدثنا أيوب عن أبي الخليل الضبي عن مجاهد عن بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما لأصحابه ثم أخبروني عن شجرة مثلها مثل المؤمن فجعل القوم يذكرون شجرا من شجر البوادي قال بن عمر وألقى في نفسي أو روعي أنها النخلة فجعلت أريد أن أقولها فإذا أسنان القوم فأهاب أن أتكلم فلما سكنوا قال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة
(Müslim, "Sifatü'l-kiyâme", 64).

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا أبو أسامة حدثنا عبيد الله بن عمر عن نافع عن بن عمر قال كنا ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال ثم أخبروني بشجرة شبه أو كالرجل المسلم لا يتحات ورقها قال إبراهيم لعل مسلما قال وتوتى أكلها وكذا وجدت ثم غيري أيضا ولا توتى أكلها كل حين قال بن عمر فوقع في نفسي أنها النخلة ورأيت أبا بكر وعمر لا يتكلمان فكرهت أن أتكلم أو أقول شيئا فقال عمر لأن تكون قلتها أحب إلى من كذا وكذا
(Müslim, "Sifatü'l-kiyâme", 64).

حدثنا قتيبة حدثنا إسماعيل بن جعفر عن عبد الله بن دينار عن بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم إن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها وإنما مثل المسلم فحدثوني ما هي فوقع الناس في شجر البوادي قال عبد الله ووقع في نفسي أنها النخلة فاستحييت ثم قالوا حدثنا ما هي يا رسول الله قال هي النخلة باب طرح الإمام المسألة على أصحابه ليختبر ما عندهم من العلم
(Buhârî, "İlim", 4).

حدثنا علي حدثنا سفيان قال قال لي بن أبي نجيح عن مجاهد قال صحبت بن عمر إلى المدينة فلم أسمعهم يتحدث عن رسول الله صلى الله عليه وسلم إلا حديثا واحدا قال، ثم كنا ثم النبي صلى الله عليه وسلم فأتي بجمار فقال إن من الشجر شجرة مثلها كمثل المسلم فأردت أن أقول هي النخلة فإذا أنا أصغر القوم فسكت فقال النبي صلى الله عليه وسلم هي النخلة
(Buhârî, "İlim", 14).

حدثنا إسماعيل قال حدثني مالك عن عبد الله بن دينار عن عبد الله بن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ثم إن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها وهي مثل المسلم حدثوني ما هي فوقع الناس في شجر البادية ووقع في نفسي أنها النخلة قال عبد الله فاستحييت فقالوا يا رسول الله أخبرنا بما فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة قال عبد الله فحدثت أبي بما وقع في نفسي فقال لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا
(Buhârî, "İlim", 50).

حدثنا أبو الوليد هشام بن عبد الملك حدثنا أبو عوانة عن أبي بشر عن مجاهد عن بن عمر رضي الله عنهما قال ثم كنت ثم النبي صلى الله عليه وسلم وهو يأكل جمارا فقال من الشجر شجرة كالرجل المؤمن فأردت أن أقول هي النخلة فإذا أنا أحدثهم قال هي النخلة
(Buhârî, "Büyü", 94).

حدثني عبيد بن إسماعيل عن أبي أسامة عن عبيد الله عن نافع عن بن عمر رضي الله عنهما قال ثم كنا ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال أخبروني بشجرة تشبه أو كالرجل المسلم لا يتحاط ورقها ولا ولا توثي أكلها كل حين قال بن عمر فوقع في نفسي أنها النخلة ورأيت أبا بكر وعمر لا يتكلمان فكرهت أن أتكلم فلما لم يقولوا شيئا قال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة فلما قمنا قلت لعمر يا أبتاه والله لقد كان وقع في نفسي أنها النخلة فقال ما منعك أن تكلم قال لم أركم تكلمون فكرهت أن أتكلم أو أقول شيئا قال عمر لأن تكون قلتها أحب إلي من كذا وكذا

(Buhârî, "Tefsir", İbrâhîm 188).

حدثنا عمر بن حفص بن غياث حدثنا أبي حدثنا الأعمش قال حدثني مجاهد عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال ثم بينا نحن ثم النبي صلى الله عليه وسلم جلوس إذ أتني بجمار نخلة فقال النبي صلى الله عليه وسلم إن من الشجر لما بركته كبركة المسلم فظننت أنه يعني النخلة فأردت أن أقول هي النخلة يا رسول الله ثم التفت فإذا أنا عاشر عشرة أنا أحدثهم فسكت فقال النبي صلى الله عليه وسلم هي النخلة

(Buhârî, "Et'ime", 40).

حدثنا أبو نعيم حدثنا محمد بن طلحة عن زبيد عن مجاهد قال سمعت بن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال ثم من الشجر شجرة تكون مثل المسلم وهي النخلة

(Buhârî, "Et'ime", 44).

حدثنا آدم حدثنا شعبة حدثنا محارب بن دثار قال سمعت بن عمر يقول قال النبي صلى الله عليه وسلم ثم مثل المؤمن كمثل شجرة خضراء لا يسقط ورقها ولا يتحاط فقال القوم هي شجرة كذا هي شجرة كذا فأردت أن أقول هي النخلة وأنا غلام شاب فاستحييت فقال هي النخلة وعن شعبة حدثنا خبيب بن عبد الرحمن عن حفص بن عاصم عن بن عمر مثله وزاد فحدثت به عمر فقال لو كنت قلبتها لكان أحب إلى من كذا وكذا

(Buhârî, "Edeb", 79).

حدثنا مسدد حدثنا يحيى عن عبيد الله حدثني نافع عن بن عمر رضي الله عنهما قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أخبروني ثم بشجرة مثلها مثل المسلم توثي أكلها كل حين بإذن ربها ولا تحت ورقها فوقع في نفسي أنها النخلة فكرهت أن أتكلم وثم أبو بكر وعمر فلما لم يتكلما قال النبي صلى الله عليه وسلم هي النخلة فلما خرجت مع أبي قلت يا أبتاه وقع في نفسي أنها النخلة قال ما منعك أن تقولها لو كنت قلتها كان أحب إلى من كذا وكذا قال ما منعني إلا أبي لم أرك ولا أبا بكر تكلمتما فكرهت

(Buhârî, "Edeb", 89).

حدثنا إسحاق بن موسى الأنصاري حدثنا ينعقد حدثنا مالك عن عبد الله بن دينار عن بن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ثم إن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها وهو مثل المؤمن حدثوني ما هي قال عبد الله فوقع الناس

في شجر البوادي ووقع في نفسي أنها النخلة فقال النبي صلى الله عليه وسلم هي النخلة فاستحييت أن أقول قال عبد الله فحدثت عمر بالذي وقع في نفسي فقال لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا قال أبو عيسى هذا حديث حسن صحيح وفي الباب عن أبي هريرة رضي الله عنه
(Tirmîzî, "Emsâl", 4).

حدثنا الحميدي قال ثنا سفيان قال ثنا بن أبي نجیح عن مجاهد قال ثم صحبت بن عمر إلى الثنية فما سمعته يحدث رسول الله صلى الله عليه وسلم إلا حديثنا واحدا قال كنا ثم النبي صلى الله عليه وسلم فأنتي بجمار فقال إني لأعلم شجرة مثلها كمثل الرجل المسلم فوقع في نفس أنها النخلة فأردت أن أتكلم ثم نظرت فإذا أنا أصغر القوم فسكت فقال النبي صلى الله عليه وسلم هي النخلة
(Humeydî, II, 298).

عن محارب بن دثار قال سمعت بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم مثل المؤمن أو المسلم مثل الشجرة الخضراء فقال بعضهم هي كذا وقال بعضهم هي كذا قال وقد علمت ما هي وكنت غلاما شابا فاستحييت أن أقول هي النخلة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة
(Müsnedü İbni Ca'd, I, 118).

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا سفيان عن بن أبي نجیح عن مجاهد قال صحبت بن عمر إلى المدينة فلم أسمعته يحدث عن النبي صلى الله عليه وسلم إلا حديثنا، ثم كنا، ثم النبي صلى الله عليه وسلم فأنتي بجمارة فقال إن من الشجر شجرة مثلها كمثل الرجل المسلم فأردت أن أقول هي النخلة فنظرت فإذا أنا أصغر القوم فسكت فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة
(Müsnedü Ahmed, II, 12).

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا يزيد بن هارون أنا شعبة عن محارب بن دثار عن بن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ثم إن مثل المؤمن مثل شجرة لا يسقط ورقها فما هي قال فقالوا وقالوا فلم يصيبوا وأردت أن أقول هي النخلة فاستحييت فقال النبي صلى الله عليه وسلم هي النخلة
(Müsnedü Ahmed, II, 31).

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا أبو معاوية ثنا الأعمش عن مجاهد عن عبد الله بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم إني لأعرف شجرة بركتها كالرجل المسلم النخلة
(Müsnedü Ahmed, II, 41).

حدثنا عبد الله ثنا أبي ثنا عبد الملك بن عمر وثنا مالك بن عبد الله بن دينار عن بن عمر ان النبي صلى الله عليه

وسلم قال ثم ما شجرة لا يسقط ورقها وهي مثل المؤمن أو قال المسلم قال فوقع الناس في شجر البوادي قال بن عمر ووقع في نفسي إنما النخلة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة قال فذكرت ذلك لعمر فقال لأن تكون قلنتها كان أحب إلي من كذا وكذا

(Müsnedü Ahmed, II, 61).

حدثنا عبد الله ثنا أبي ثنا أسود ثنا شريك سمعت سلمة بن كهيل يذكر عن مجاهد عن بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم اني لأعلم شجرة ينتفع بها مثل المؤمن هي التي لا ينفض ورقها قال بن عمر أردت أن أقول هي النخلة ففرقت من عمر ثم سمعته بعد يقول هي النخلة

(Müsnedü Ahmed, II, 115).

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا هاشم وحجين قالوا ثنا عبد العزيز عن عبد الله بن دينار عن بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم مثل المؤمن مثل شجرة لا تطرح ورقها قال فوقع الناس في شجر البدو ووقع في قلبي إنما النخلة فاستحييت ان أتكلم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة قال فذكرت ذلك لعمر فقال يا بني ما منعك ان تتكلم فوالله لأن تكون قلت ذلك أحب الي من ان يكون لي كذا وكذا

(Müsnedü Ahmed, II, 123).

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا عمر بن سعد وهو أبو داود الحفري ثنا سفيان عن عبد الله بن دينار عن بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم ان من الشجر شجرة لا يسقط ورقها وإنما مثل الرجل المسلم قال فوقع الناس في شجر البوادي وكنت من أحدث الناس ووقع في صدري إنما النخلة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة قال فذكرت ذلك لأبي فقال لأن تكون قلنته أحب إلي من كذا وكذا

(Müsnedü Ahmed, II, 157).

ثنا عمر بن سعد عن سفيان عن عبد الله بن دينار عن عبد الله بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم إن من الشجر شجرة ما يسقط ورقها وإنما مثل الرجل المسلم قال فوقع الناس في شجر البوادي وكنا من أصغر الناس فوقع على قلبي إنما النخلة قال فذكرت ذلك لأبي فقد لأن تكون قلنتها كان أحب إلي من كذا وكذا

(Müsnedü Abd b. Humejd, I, 253).

أخبرنا بشر بن الحكم ثنا سفيان عن بن أبي نجيح عن مجاهد قال ثم صحبت بن عمر إلى المدينة فلم أسمع به يحدث عن رسول الله صلى الله عليه وسلم بحديث الا انه قال كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم فأبى بجمار فقال ان من الشجر شجرة مثل الرجل المسلم فأردت ان أقول هي النخلة فنظرت فإذا انا أصغر القوم فسكت قال عمر وددت إنك قلت وعلى كذا

(Darimî, I, 98).

أخبرنا الفضل بن الحباب قال حدثنا أبو عمر الضيرير قال حدثنا عبد العزيز بن مسلم القسملبي عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ثم من يخبرني عن شجرة مثلها مثل المؤمن أصلها ثابت وفرعها في السماء تؤتي أكلها كل حين بإذن ربها قال عبد الله فأردت أن أقول هي النخلة فمنعني مكان أبي فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة فذكرت ذلك لأبي فقال لو قلنتها كان أحب إلي من كذا وكذا أحسبه قال حمر النعم (Sahihū Ibn Hibbân, I, 478).

ذكر الإخبار عن وصف ما يشبه المسلم من الشجر أخبرنا الحسن بن سفيان حدثنا عثمان بن أبي شيبة حدثنا جرير عن الأعمش عن مجاهد عن ابن عمر قال، ثم كنا جلوسا، ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم إذ أتى بجمار فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم من الشجر شجرة بركتها كالمسلم قال فأريت أنها النخلة ثم نظرت إلى القوم فإذا أنا عاشر عشرة وأنا أحدث القوم فسكت فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة (Sahihū Ibn Hibbân, I, 479).

أخبرنا أبو الطيب محمد بن علي الصيرفي قال حدثنا أبو كامل الجحدري قال حدثنا حماد بن زيد قال حدثنا أيوب عن أبي الخليل عن مجاهد عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما لأصحابه ثم أخبروني عن شجرة مثلها مثل المؤمن قال فجعل القوم يتذكرون شجرا من شجر الوادي قال عبد الله وألقي في نفسي أو روعي أنها النخلة قال فجعلت أريد أن أقول فأرى أسنانا من القوم فأهاب أن أتكلم فلم يكشفوا فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة (Sahihū Ibn Hibbân, I, 480).

أخبرنا محمد بن عبد الرحمن السامي قال حدثنا يحيى بن أيوب المقابري قال حدثنا إسماعيل بن جعفر قال وأخبرني عبد الله بن دينار أنه سمع ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم إن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها وإنما مثل المسلم فحدثوني ما هي فوقع الناس في شجر البوادي قال عبد الله وقع في نفسي أنها النخلة فاستحييت ثم قالوا حدثنا ما هي يا رسول الله قال هي النخلة فذكرت ذلك لعمر فقال لأن تكون قلت هي النخلة أحب إلي من كذا وكذا ذكر صلى الله عليه وسلم المؤمن بالنخلة في أكل الطيب ووضع الطيب (Sahihū Ibn Hibbân, I, 481).

أخبرنا محمد بن محمد بن يوسف ثنا محمد بن نصر ثنا أبو قدامة عبيد الله بن سعيد ثنا يحيى بن سعيد القطان عن عبيد الله بن عمر حدثني نافع عن عبد الله بن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أخبروني بشجرة هي مثل المسلم تؤتي أكلها كل حين بإذن ربها لا يتحات ورقها قال فوقعت في نفسي أنها النخلة فكرهت أن أتكلم ثم أبو بكر وعمر رضي الله عنهما فلما لم يتكلموا قال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي النخلة فلما خرجت مع أبي قلت يا أبتاه وقع في نفسي أنها النخلة فقال ما منعك أن تقولوا لو كنت قلنتها كان أحب إلي من كذا وكذا قلت ما منعتني أن أتكلم إلا أنني لم أرك ولا أبا بكر تكلمتما فكرهت أن أتكلم ولم تتكلما (Ibn Mende, el-Īmân, I, 351)

أخبرنا محمد بن أحمد الأصبهاني ثنا أبو عباد ذو النون بن محمد الصائغ ثنا أبو أحمد الحسن بن عبد الله بن سعيد اللغوي أبنا عبدان هو عبد الله بن أحمد بن موسى ثنا سليمان بن أيوب صاحب البصري ثنا حماد بن زيد عن علي

بن سويد بن منجوف عن أبي رافع عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ثم مثل المؤمن القوي كمثل النخلة ومثل المؤمن الضعيف كخامة الزرع

(Müsnedü Şihâb, II, 280).

1.E. Kelime ve Tabirler

Hadisin tespit edilen farklı rivayetleri incelendiğinde metinlerin büyük oranda benzer olduğu görülmektedir. Öte yandan mânâyı değiştirmeyen bazı ufak kelime farklılıkları tespit edilmiştir. Tespit edilen bazı kelime ve tabirlerdeki değişiklikler (لا تنفض) / (لا ينفض) / (لا تطرح) / (لا يسقت) / (الرجل المؤمن) / (الرجل المسلم) / (المؤمن) / (المسلم) gibi aslında birbirleriyle aynı anlama gelen farklı kelimelerdir. Hadisin çeşitli tariklerinde hiç değişikliğe uğramayan ifadeler de yer almaktadır. Netice olarak, hadisin çeşitli rivayetleri arasında mâna veya vurgu açısından herhangi bir değişiklik söz konusu değildir.

1.F. Râviler (Ricâlü's-sened)

İncelediğimiz hadisi Buhârî *Sahih*'inde farklı bölüm ve konu başlıkları altında on farklı hocasından mükerreren on defa rivayet etmiştir. Hadisi sahâbe tabakasında sadece muksirûndan Abdullah b. Ömer'in rivayet etmiş olması dikkat çekicidir. Sonraki tabakalarda ise hadisin isnadındaki râvi sayılarında artış görülmektedir. Buhârî'nin isnadları şöyledir:

- Ebû Nuaym < Muhammed b. Talha < Zübeyd < Mücâhid (b. Cebr) < İbn Ömer < Hz. Peygamber.
- Ömer b. Hafs b. Gıyâs < Babası (Hafs b. Gıyâs) < A'meş < Mücâhid (b. Cebr) < Abdullah b. Ömer < Hz. Peygamber.
- Ebû'l-Velîd Hişâm b. Abdümelik < Ebû Avâne < Ebû Bişr < Mücâhid < İbn Ömer < Hz. Peygamber.
- İsmâil < Mâlik < Abdullah b. Dînâr < Abdullah b. Ömer < Hz. Peygamber.
- Kuteybe b. Saîd < İsmâil b. Ca'fer < Abdullah b. Dînâr < İbn Ömer < Hz. Peygamber.
- Hâlid b. Mahled < Süleyman < Abdullah b. Dînâr < İbn Ömer < Hz. Peygamber.
- Ali b. Abdullah < Süfyân < İbn Ebî Necîh < İbn Ömer < Hz. Peygamber.
- Adem < Şu'be < Muhârib b. Disâr < İbn Ömer < Hz. Peygamber.
- Müsedded < Yahya < Ubeydullah < Nâfi' < İbn Ömer < Hz. Peygamber.

- Ubeyd b. İsmâil < Ebû Usâme < Ubeydullah < Nâfi' < İbn Ömer < Hz. Peygamber.

1.G. Râvilerin Tanıtımı

Bu bölümde, sadece temel hadisin isnadında yer alan râvilerden Buhârî'nin *Sahîh*'inin "İlim" bölümünde geçenler kısaca tanıtılacaktır.

a. Kuteybe b. Saîd (240/854)

Ebû Recai Kuteybe b. Saîd b. Cemîl es-Sakafî.⁵ 149 (766) veya 150'de Belh'te doğmuştur. Bağlan köyünün halkından Belhî el-Bağlânî'nin azatlı kölesidir.⁶ Aslen Belh yakınlarındaki Bağlan köyünden olduğu için Belhî ve Bağlânî nisbeleriyle de anılır.⁷ Seyyah, güvenilir bir hadis hafızıdır. Hafız İbn Adî onun isminin Yahya b. Saîd olduğunu söylemiştir. İbn Mende ise isminin Ali b. Saîd olduğunu söylemiştir. Kuteybe ise lakabıdır.

İlk gençlik yıllarında re'y ve kıyas taraftarı olduğu söylenmektedir. Ancak gördüğü bir rüyanın hadis ilimleriyle uğraşması gerektiği şeklinde yorumlanması sonucu hadis ilmine yönelmiştir. Bunun üzerine hicrî 172'de (788) çıktığı seyahat sırasında Bağdat, Şam, Mısır, Mekke ve Medine gibi yerleri dolaşarak pek çok alimden hadis öğrenmiştir. Hocaları arasında Leys b. Sa'd, İbn Lehîa, İsmail b. Cafer, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd ve Süfyan b. Uyeyne ve daha pek çok âlim bulunmaktadır. 216'da (381) Bağdat'a gittiğinde kendisinden istifade eden Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'den başka Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Nuaym b. Hammad, Ali b. Medîni, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe gibi âlimler de ondan hadis dinlemişlerdir. Ayrıca Buhârî, Müslim, Ebû Davud, Tirmizî de talebeleri arasındadır. Kuteybe'nin rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Buhârî ondan 380, Müslim 668 hadis nakletmiştir. İbn Mace dışında herkes ondan rivayette bulunmuştur.

Ahmed b. Seyyâr b. Eyyûb şöyle demiştir: "Kuteybe b. Saîd yapmış olduğu rivayetlerde, itimad edilen ve sünnet-i seniyyeye çok bağlı bir zattır." Ebû Hâtim ve Nesâî, Kuteybe'ye "sika" diyerek güvendiklerini belirtmişlerdir. Nesâî'den *sadûk*

5 Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü a'lâmi'n-Nübelâ'*, (thk. Şuayb Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), XI: 13.

6 İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991), VIII: 359.

7 Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiretü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), II: 447.

değerlendirmesi de nakledilmektedir. Kısacası, hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvi olarak kabul edilirdi ve tedlisle bilinmiyordu.⁸ Kaynaklarda şiir yazdığı ve çok zengin biri olduğu belirtilmektedir.

Zehebî, Kuteybe hakkında içinde seksen kadar âli isnadla rivayet edilmiş hadislerine de yer verdiği bir biyografi çalışması yaptığını söylemekte, İbn Hacer de üzerinde hocaları ve talebeleriyle ilgili bazı özel işaret ve remizlerin bulunduğu bir kitabının varlığından söz etmektedir.⁹

Kuteybe b. Saîd Şaban 240'ta (Ocak 855) Bağlan' da vefat etmiştir.¹⁰

b. İsmâîl b. Ca'fer (180/796)

Ebû İshâk İsmâîl b. Ca'fer b. Ebî Kesir el-Ensârî el-Medenî.¹¹ 100 (718-19) yılından sonra doğdu. İbnü'l-Cezerî, 130'da doğduğunu söylemiştir. Ancak bu tarihten önce ölen bazı muhaddislerden faydalanması ve aynı yıl vefat eden Şeybe b. Nisâh'tan arz yoluyla kıraat öğrenmesi nedeniyle bu bilgi doğru değildir. Medineli sayılan İsmâîl b. Ca'fer'in buraya ne zaman geldiği bilinmemektedir. Ensârdan Züreykoğulları'nın mevlâsı olduğu için Zürekî nisbesiyle de anılmış olup ayrıca Buhârî'nin onu Katavânî nisbesiyle zikretmesi, asıl vatanının Kûfe veya Semerkant'taki Katavân olabileceğini düşündürmektedir.¹² İsmâîl b. Ca'fer Medineli sayılmakla birlikte buraya ne zaman geldiği bilinmemektedir. Ailesi ve ecdâdı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır.¹³

İsmâîl b. Ca'fer hayatının büyük bir kısmını Medine'de geçirmiştir. İsmâîl b. Ca'fer'in Medine dışına herhangi bir ilmî seyahat yaptığı bilinmemektedir.

8 İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII: 360.

9 Kâmil Çakın, "Kuteybe b. Saîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 26: 492.

10 Zehebî, *Siyer*, XI: 24.

11 İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 287; Zehebî, *Siyer*, VIII: 228.

12 Zekeriya Tüfekçioğlu, "İsmâîl b. Ca'fer el-Ensari", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 23: 90.

13 Hakkında detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Tabakatü'l-kübrâ*, (thk. Ali Muhammed Ömer, Kâhire: Mektebetü'l-hancı, 1421/2001), VII: 327; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbu's-Sikât*, (thk. Muhammed Abdülmü'îd Hân Katar: Vezâretü'l-Evkâf, 1433/2012), VI: 44; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabîr Hatîb el-Bağdâdî; *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), VI: 218; Mizzî, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), III: 56; Zehebî, *Siyer*, VIII: 228; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme, Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1991), 106.

Hâlihazırda Medine o dönemin en önemli ilim merkezlerinden biriydi. O burada kalıp Muhammed b. Amr, Abdullah b. Dînâr, Alâ b. Abdurrâhmân gibi Medineli âlimlerden istifade etmiştir. Abbasî halifesi Mehdî'nin isteği üzere oğluna hocalık etmek ve ilmini yaymak için Bağdât'a gitmiştir. Bu vazife İsmâil b. Ca'fer'e hürmeti arttırmıştır. Takriben 158 yılından sonra Bağdât'a gittiği düşünülen İsmâil b. Ca'fer'in talebelerinin büyük çoğunluğu ise Bağdâtlıdır. Bunlardan en önemlisi aynı zamanda eserinin râvisi Ali b. Hucr'dur.

Abdullah b. Dînâr Rebîa b. Ebû Abdurrahman, Humeyd et-Tavîl, Hişam b. Urve, Ca'fer es-Sadık, Na'fi b. Mâlik ve Mâlik b. Enes'ten hadis rivayet etmiştir.¹⁴ Şeybe b. Nisâh, Nâfi' b. Abdurrahman, İbn Cemmâz, İbn Verdan'dan arz, Ebû Ca'fer el Kâri'den sema yoluyla kıraat icazeti aldı. Malikten sonra Medine muhaddisi, Nâfi'den sonra da Medine kârii diye tanındı.

Âli isnada önem veren İsmâil b. Ca'fer'in en âli isnadı sünâidir. Ricâl âlimleri *sika*, *sika sadûk* ve *sika me'mûn* terimleriyle onun güvenilirliğini bildirmiştir. Yahya b. Maîn onun az miktarda hatası olduğunu ancak bunun onun güvenilirliğini etkilemeyeceğini söylemiştir.¹⁵

İsmâil b. Ca'fer'in mevcut tek eseri Ali b. Hucr'un rivayetiyle günümüze ulaşan hadis cüzüdür. İbn Huzeyme tarihiyle gelen cüz, dört ayrı bölüm halinde istinsah edilmiştir. İlk bölümde mevcut 134 hadisten Buhârî otuz dokuz, Müslim yetmiş beş, Ebû Dâvûd kırk iki, Tirmizî elli bir, Nesâî elli altı, İbn Mâce otuz beş, İmam Mâlik kırk iki, Dârimî elli altı ve Ahmed b. Hanbel yüz altı hadisi kitaplarına almışlardır.¹⁶

İsmâil b. Ca'fer 180 (796) yılında Bağdât'ta vefat etmiştir.¹⁷

c. Abdullah b. Dînar (127/744)

Ebû Abdurrahman Abdullah b. Dînar el Adevî el Medenî. Tâbiinin büyük hadis âlimlerindedir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İbn Ömer'in azatlı kölesidir.¹⁸ İmam Nesâî onu çok hadis rivayet eden tâbiilerden kabul eder. Hadis alimleri onu sika kabul etmişlerdir. Rivayetleri meşhur hadis külliyyatı *Kütüb-ü Sitte*"de yer almaktadır.

İbn Ömer'den aldığı bir hadiste yalnız kalmıştır. Buna rağmen Buhârî ve

14 İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 288.

15 İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 288.

16 Tüfekçioğlu, "İsmâil b. Ca'fer el-Ensari", 91.

17 İbn Hacer, *Tehzîb*, I: 288; Zehebî, *Siyer*, VIII: 230.

18 Zehebî, *Siyer*, V: 14.

Müslim bu hadisi *Sahih*'lerine almakta ittifak etmişlerdir.

Abdullah b. Dînar, ahlakça da tâbiinin en ileri gelenlerinden idi.¹⁹ Ebû Ca'fer Akîlî, Abdullah b. Dînar'ı *Dua'fâ* kitabına almakla ona haksızlık etmiştir.²⁰ Aslında Abdullah b. Dînar'dan rivayette bulunanlar onun hadislerinde ızdırâba yol açmışlardır. Bu da hadislerinin zayıf addedilmesine sebep olmuştur. Kısacası, karışıklık ondan rivayette bulunanlardan kaynaklanmaktadır.²¹

Abdullah b. Dînar zamanının en meşhur âlimlerinden bilhassa yetişmiş olduğu sahâbeden Abdullah b. Ömer; Enes b. Mâlik'in yanı sıra Süleyman b. Yesâr, Ebî Salih b. Semmân'dan ilim öğrenip hadis rivayet etmiştir. Şûbe, Mâlik ve İsmâil b. Ca'fer ise talebelerindedir.

Abdullah b. Dînar 127 (744) senesinde vefat etmiştir.

d. Abdullah b. Ömer (171)

Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ömer b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb. Ebû Kâsım künyesiyle anılırdı. Enes b. Mâlik ve Sehl b. Sâ'd dönemlerinde doğdu. Sahâbenin büyüklerinden ve fıkıh, tefsir, hadis ilminde en üstün olanlarındandır. Medine'nin âlimi Ubeydullah b. Ömer'in kardeşidir. Diğer iki kardeşi ise Âsım ve Ebû Bekir'dir.

Genellikle *hasen* hadis rivayet ettiği ifade edilmektedir.²² Yahya el-Kattân, Abdullah b. Ömer'den hadis rivayet etmezken, Abdurrahman Abdullah b. Ömer'den hadis rivayet etmiştir. İbn Medîni onun zayıf bir râvi olduğunu söylemektedir. Nesâî de İbn Ömer'in kuvvetli olmadığını ifade etmektedir.

Abdullah b. Ömer; Nâfi el Amrî, Saîd el-Makburî, Vehb b. Keysân, Ez Zühri ve kardeşi Ubeydullah b. Ömer'den hadis işitmiştir. Vekî'a, İbn Vehb, Saîd b. Ebî Meryem, Kânebi ve Ebu Cafer Nüfeyli Abdullah b. Ömer'in kendisinden hadis işitmişlerdir.

Abdullah b. Ömer, sahih görüşe göre 171 yılında vefât etmiştir.²³

19 Bk. Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânül-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), II: 417.

20 İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî dua'fâi'r-ricâl*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1985), II: 142.

21 Zehebî, *Siyer*, VIII: 232.

22 İbn Hacer, *Tehzib*, V: 202.

23 İbn Hacer, *Tehzib*, V: 202.

1.H. Nihâi Tercüme

Allah Resûlü bir gün on kişiden oluşan bir toplulukla birlikte oturuyordu. Bu arada kendisine hurma ağacının tepe kısmındaki tomurcuklardan çıkan ve süte benzeyen hurma özü ikram edildi. (Buhârî, “Et’ime”, 42) Resûl-i Ekrem hurma özünün tadına baktıktan sonra (Buhârî, “Büyû”, 94) etrafındaki topluluğa şöyle buyurdu: “Bana bir ağaç söyleyin ki o ağaç Müslüman’a benzer; Rabbinin izniyle her zaman meyve verir, yaprakları da hiçbir zaman dökülmez (Buhârî, “Edeb”, 89) ve yeşil kalır. (Buhârî, “Edeb”, 79) Bunun üzerine insanlar çölde yetişen ağaçları saymaya başladılar. (Buhârî, “İlim”, 50) Ancak kimse Allah Resûlü’nün mümine benzettiği ağacı doğru tahmin edememişti. Bu arada toplulukta bulunan genç Abdullah’ın içinden, “Bu, hurma ağacıdır.” demek geçti. Fakat söylemeye utandı ve sustu. (Buhârî, “İlim”, 4) Çünkü oradaki on kişinin en genci (Buhârî, “Et’ime”, 42) ve en küçüğüydü (Buhârî, “İlim”, 14). Üstelik hemen yanı başında babası Hz. Ömer ile Hz. Ebû Bekir vardı ve onlar da bu konuda bir şey söylememişlerdi. Abdullah onların bulunduğu ve konuşmadığı mecliste konuşmayı uygun bulmadı. Bu arada topluluktaki diğer insanlar doğru cevabı bulamayınca, Allah Resûlü’nden sorunun cevabını söylemesini istediler. (Buhârî, “İlim”, 4) Bunun üzerine Resûlullah (sav), “Bu, hurma ağacıdır.” buyurdu. (Buhârî, “Edeb”, 89) Topluluk dağılınca Abdullah, babası Hz. Ömer’e, “Babacığım! Aslında bu ağacın hurma ağacı olduğu aklımdan geçmişti.” dedi. Bunun üzerine o, “Peki, bunu söylemeni ne engelledi? dedi. Abdullah da “Sizin konuşmadığınızı görünce ben de konuşmayı veya bir şey söylemeyi uygun görmedim.” cevabını verdi bunun üzerine Ömer, “Eğer söylemiş olsaydın gerçekten şundan şundan bile daha çok sevinirdim” dedi (Buhârî, “Tefsir”, 176).

2. Hadisin Şerhi ve Çıkarılacak Hükümler

Hadis usulü kurallarına uygun bir şekilde hadisin isnad ve metin incelemesi tamamlandıktan sonra bu bölümde hadisin metni mâna itibariyle detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Öncelikle şârihlerin hadisi nasıl anladığı ve yorumladığı en meşhur ve mütedâvel Buhârî şerhleri olan İbn Hâcer’in *Fethû'l-Bârî*'si ve Aynî'nin *Umdetü'l-Kâri*'sinden hareketle ortaya konulacaktır. Ardından hadisin akla gelen ilk anlamları ve muhtemel yan anlamlarından da bahsedilecektir. Hadisi tüm yönleriyle anlama çabasının ardından ise hadisten çıkarılabilecek temel prensiplerin ve ilkelerin neler olabileceği maddeler halinde sıralanacaktır.

2.A. Hadisin Açıklaması (Şerhu'l-hadîs)

Arabistan'da yaygın yetişmesi hasebiyle hurma hem ağacı hem de meyvesiyle Hz. Peygamber ve ashâbının hayatında önemli bir yer tutmuştur. Ağacın gövdesi Mescid-i Nebevî'nin ve hane-i saadet odalarının yapımında direk, yaprakları tavan örtüsü ve yapraksız dalları da Kur'ân-ı Kerîm'in yazılışında malzeme olarak kullanılmıştır.

Bir gün Hz. Peygamber'e hurma ağacının tepe kısmındaki tomurcuklardan çıkan ve süte benzeyen hurma özü ikram edilmiş, o da bu vesileyle hurmanın değerini belirtmek için aralarında Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu çevresindeki sahâbeye hurmanın özellikleri itibariyle müslümana benzeyen bir ağaç olduğunu söylemiştir. Resûlullah'ın (s.a.v) hurmayı müslümana benzetmesi hayrının çokluğu, meyvesinin güzelliğinden ve devamlı olmasındandır. Çünkü hurmanın yemişi çıktığı günden kuruyuncaya kadar yenir. Dallarından yararlanır. Hatta çekirdeği bile hayvanlara yem olarak verilir. Hurmanın her şeyi faydalıdır ve hiçbir şeyi israf olmaz. Mü'min de ibadetleriyle, ilmiyle, itaatiyle, güzel ahlâkı ile namazı, orucu, zikri, sadakası ile kısacası tüm yönleriyle insanlara faydalı olmaya çalışmalı, insanlara güzel örnek teşkil etmelidir. Nerede olursa olsun, hangi konum ve mevkide olursa olsun sürekli Allah yolunda insanlara hizmet etmelidir. Mü'min ilmiyle amel etmekle ve ilminin zekâtını vermekle yükümlüdür. Ayrıca mü'min de hurma gibi tatlı; tatlı dilli ve güler yüzlü olmalıdır. Mü'minle hurma ağacı arasındaki benzerlik bu yönüyledir.

Hurma ağacının yaprağını hiç dökmeyen bir bitki olması yönüyle mü'mine benzetilmesi meselesini şöyle anlamak da mümkündür: Bitkiler soğuk, kar, fırtına veya aşırı sıcak, aşırı yağmur gibi zorlu şartlarda yapraklarını döker. Hâlbuki hurma ağacı dayanıklılığı ve gücü sayesinde her ne koşul olursa olsun yapraklarını dökmeyiz. İşte mü'min de tıpkı hurma ağacı gibidir. Bu dünya hayatında başına gelen her türlü musibete, sıkıntıya, belaya ve kötülüğe karşı imanı sayesinde dayanır ve asla Allah'a olan inancını ve umudunu yitirmez yani yapraklarını dökmeyiz.

İslam düşünce geleneğinde hurma ağacı ile insan arasında farklı bağlamlarda da benzerlikler kurulduğu görülmektedir. Örneğin İslam filozoflarından İbn Miskeveyh (421/1030) *el-Fevzü'l-asgar*²⁴ adlı eserinde bitki türlerini incelemiştir ve hurma ağacını en gelişmiş bitki türü olarak kabul etmiş ve hurma ağacından sonra hayvan türlerinin başladığını ileri sürmüştür. Dolayısıyla fizyolojik yapısı itibariyle hayvana yakınlığı benzer şekilde insana da en yakın bitki türü olduğunu

24 İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, *el-Fevzü'l-asgar*, (thk. Salih Udayme, Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-kitâb,1987).

göstermektedir. Bir başka benzerlik de normalde bitkiler tepesinden kesildiğinde kurumaz aksine sürgün verir hatta bitkinin veya ağacın dalları gelişir. Ancak hurma ağacı böyle değildir. Tepesinden kesildiğinde insan gibi ölür. Dolayısıyla bazı âlimler ise benzeme yönünün hurma ağacının tepesi kesildiğinde insan gibi ölmesi olduğunu söylemişlerdir.

Kur'ân-ı Kerim'de de pek çok yerde hurmanın bahsi geçmektedir. Kur'an'da hurma meyvesinin herkesin malik olmayı arzuladığı, kaybetmeyi istemediği birer servet ve rızık niteliğinden bahsedilmektedir. Ayrıca hurmanın Allah'ın hem dünyadaki hem de cennetteki nimetleri arasında yer aldığı belirtilmektedir. Her iki dünya için birer nimet kabul edilmesi hurma ağacının ne derece mühim ve kıymetli olduğunu göstermektedir. Nitekim eşref-i mahlukât yani bu dünyadaki yaratılmışların en üstünü olan insan İslam ile müşerref olduğunda bu özelliği kemale erecektir ve dünya sonraki hayatı da böylelikle güzelleşecektir. Bu yönüyle de insan ile hurma ağacı arasında bir münasebet olduğu görülebilir.

Hadis ayrıca bir âlimin ashâbına ve talebesine bazı meseleleri öğretmek için ortaya bir mesele atmasını ve insanları düşünmeye teşvik etmesini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber bildiği bir şeyi bilmiyormuş gibi davranarak etrafındakileri düşünmeye teşvik etmiştir. Bu gerçekten çok öğretici ve akılda kalıcı bir öğretim tekniğidir. Bu öğretim yöntemi on dört asır sonra günümüzde de en etkili ve kalıcı öğretim yöntemi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber insanlarla sohbet ederken dahi insanlara bir şeyler öğretmesiyle Müslümanlara örnek teşkil etmektedir. Ayrıca teşbihli bir anlatım kullanarak ve soru sorarak insanların dikkatlerini canlı tutmayı, dikkatlerini çekmeyi, bir öğretim tekniği olarak kullanması hasebiyle iyi bir öğretici olduğunu bir kez daha göstermiştir. Nitekim bu metot da günümüzde oldukça sık kullanılan ve son derece yararlı bir öğretim tekniğidir.

Kur'ân-ı Kerim'de pek çok müteşabih konu vardır. Allah Teâla böylece insanların dikkatlerini bu konulara çekmiştir. İnsanları ilme ve araştırmaya sevk etmiştir. İslâm toplumu sürekli çalışan, araştıran, öğrenen, tartışan bireylerden oluşmalıdır. Hz. Peygamber de temsili anlatımlarla böylesi meselelerin anlaşılmasını kolaylaştırmış ve Müslümanları düşünmeye, araştırmaya ve soruşturmaya yöneltmiştir.

Hadisin ayrıca ilim ve irfan bakımından üstün olan insanların yanında sükût etmenin gerekliliği; büyüklere saygı ve hürmetin önemine işaret ettiği de söylenebilir. Büyüklere yahut ilim bakımından daha üstün kişilerin yanında konuşmada önceliği onlara vermek İslâm adabındandır. Ayrıca İbn Ömer'in de yaptığı gibi insanların bazı şeyleri fiilen gerçekleştirmedikleri halde, akıllarından geçirmelerinden dahi utanmaları güzel bir erdemdir ki bu da hayânın bir yönüdür. İncelenen hadiste bir nevi Müslüman portresi çizilmiştir. Mü'minler

ilme teşvik edilmiş ve ilim öğrenme adabı onlara gösterilmiştir. Arap dilinde ve kültüründeki teşbih, mesel, atasözü gibi kullanımların İslam'ın ruhuna uygun olduğu kullanımlarının sakıncalı değil bilakis faydalı olduğu bir kez daha görülmektedir.

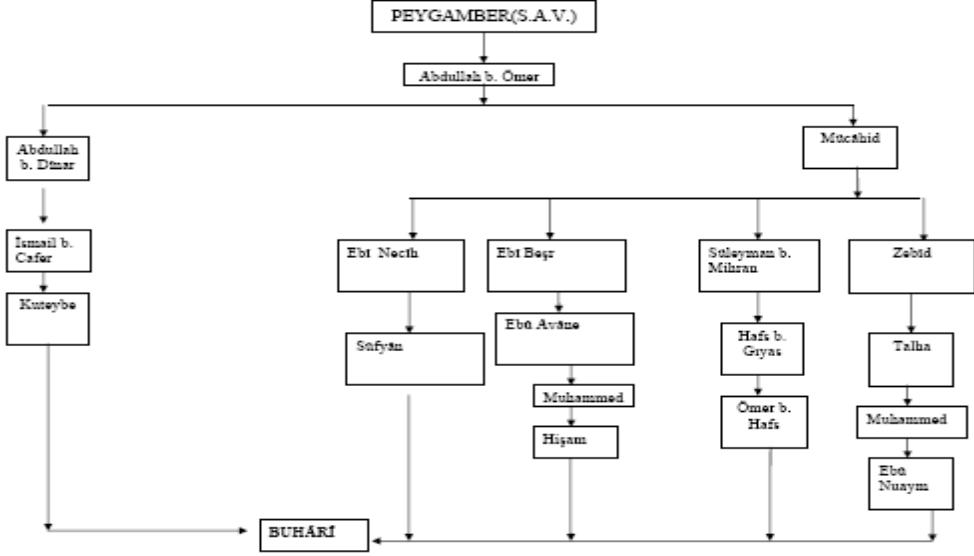
2.B. Hadisten Çıkarılabilecek Bazı Hükümler (Fıkhu'l-hadîs)

1. Âlimin bir meseleyi arkadaşlarına arz ederek, onların anlayışlarını denemesi ve kendilerini düşünmeye sevk etmesi gerekir.
2. Büyükleri saymak ve konuşmada onlara öncelik vermek İslâm adabındandır.
3. Bir zarara mü'eddi olmamak şartıyla utanmak, hayâ müstehâbtır.
4. Darb-ı mesel, teşbih, atasözü gibi örfî kullanımlar İslâm'a uygundur.
5. Büyük bir âlim bazen kendinden aşağı olanın anladığı bir şeyi anlamayabilir. Çünkü ilim bir hak vergisidir. Onu Allah dilediğine verir.
6. Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi Peygamberimiz de insanları düşünmeye teşvik etmiş ve bir kez daha Kur'an-ı Kerim'i tekit için gönderildiğini göstermiştir.
7. Hz. Peygamber, bir meseleyi bilmiyormuş gibi muhataplarına sorarak Müslümanlara farklı bir öğretim metodu göstermiştir.
8. Hz. Peygamber aslında ashâbının bildiği basit bir şeyi sorarak onların dikkatlerini çekmiş ve bilgilerini pekiştirmiştir. Farklı ve kalıcı bir öğretim metodunu örneklemiştir.
9. Mü'min de hurma gibi tatlı olmalıdır. Etrafındaki insanlara güler yüzle ve samimiyetle yaklaşmalıdır.
10. Mü'min bir kimse hangi konumda olursa olsun sürekli insanların hayrına şeyler yapmalıdır.
11. Mü'min insanlara fayda sağlayabilecek en üst düzeyde bir donanımına sahip olmaya çalışmalıdır.
12. Hz. Peygamber, mü'minleri ağacın yapraklarına benzetmekle, onların bir bütünün parçalarını oluşturduklarını belirtmiş ve böyle yapmakla Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin bulunması gerektiğine vurgu yapmıştır.
13. Hadis, bir müslümanın ince anlayış ve keskin bir zekaya sahip olması gerektiği belirtilmektedir.

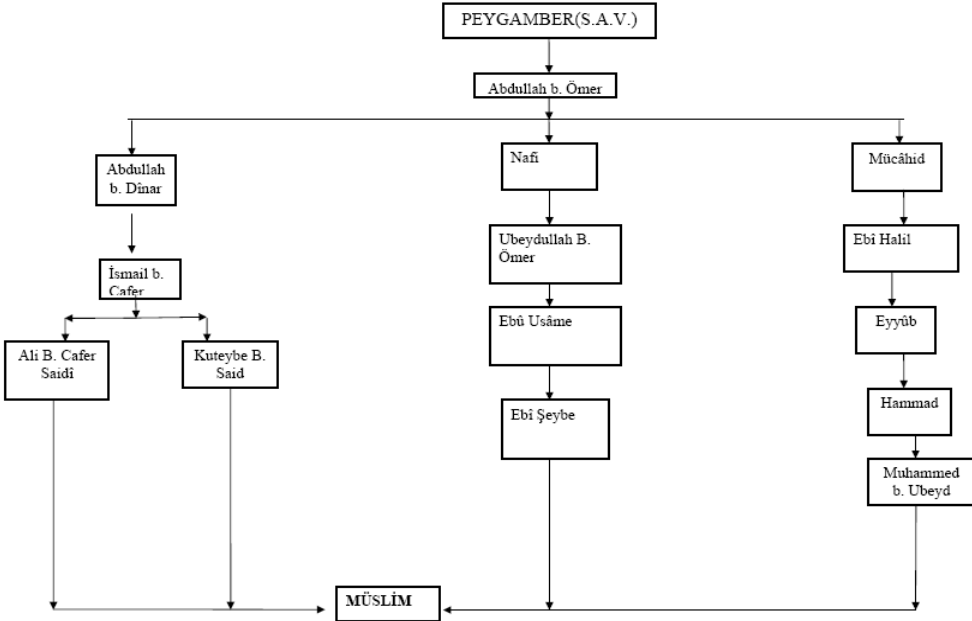
14. Hz. Peygamber, bu hadisleriyle bir kez daha ilim öğrenmenin gerekliliğine vurguda bulunmuştur.
15. Hadis, İslam'da düşünmenin, sorgulamanın ve araştırmanın yerine işaret etmektedir.

Ekler: Hadislerin İsnad Şemaları

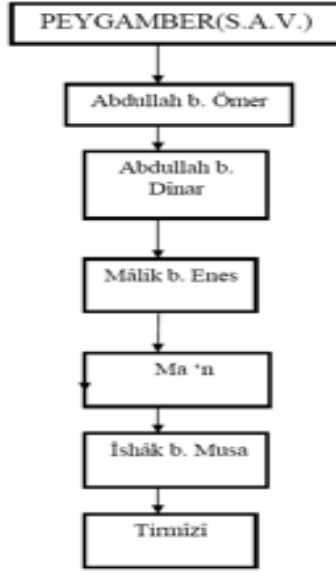
1. Buhârî Rivayeti

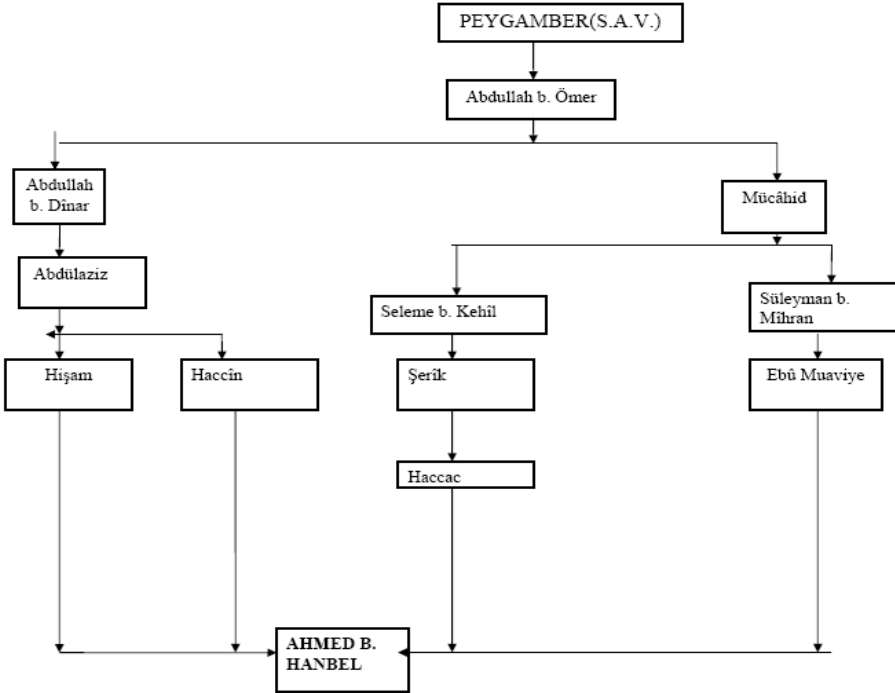
2. Müslim Rivayeti

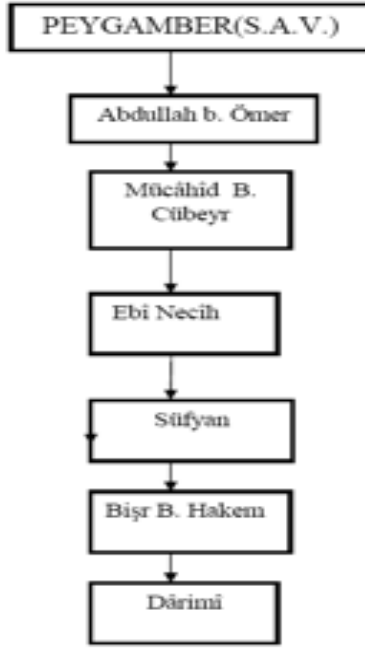
3. Tirmizî Rivayeti

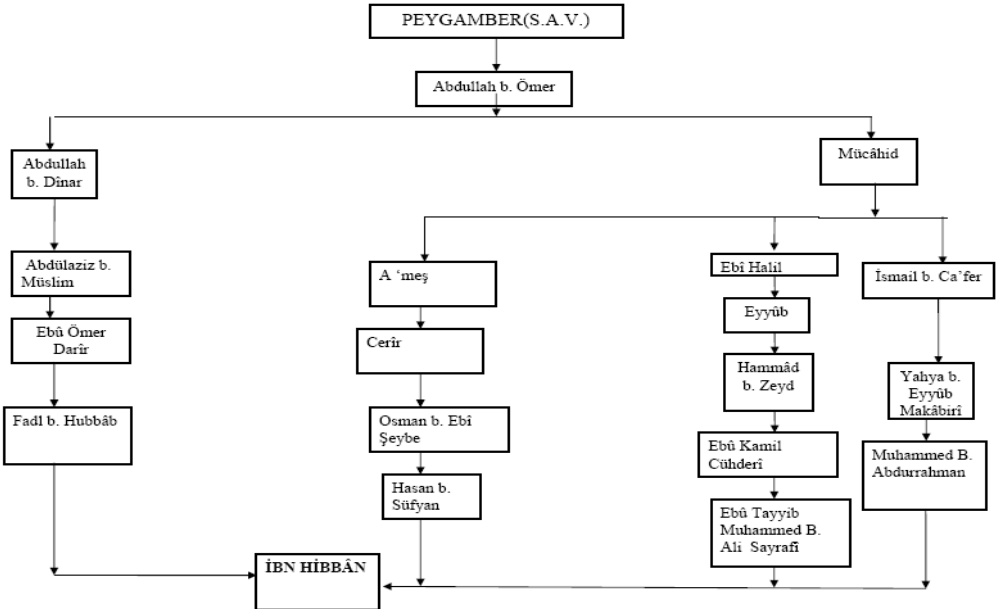
4. Ahmed b. Hanbel Rivayeti

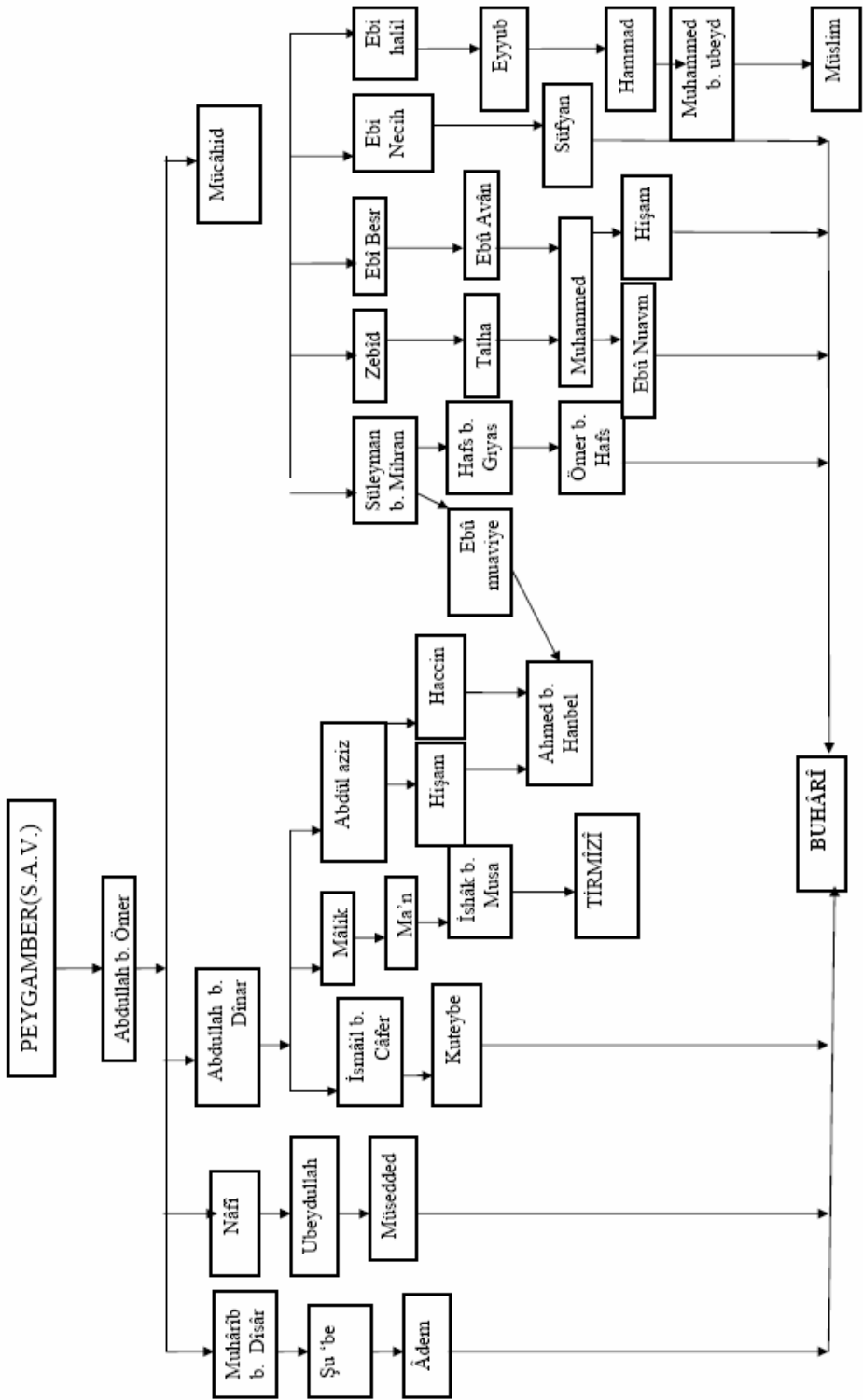

5. Dârimî Rivayeti

6. İbn Hibbân Rivayeti

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Beyrut: Mektebü'l İslâmî, 1981.
- Aynî**, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetü'l-Kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.
- Bağdâdî**, Ali b. Ca'd b. Ubeyde Ebû'l Hasan, *Müsnedü ibn. Ca'd*, thk. Âmir Ahmet Haydar, Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Risâletü'l-Âlemiyye, 1432/2011.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1990.
- Çakan**, İsmail Lütfî, *Anahatlarıyla Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri ve Okuma-Okutma Yöntemi*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Çakın**, Kâmil, "Kuteybe b. Saîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 26: 492-493.
- Dârimî**, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen'ü-Dârimî*, Beyrut: Dar'ul-Kitab'ül Arabî, 1410/1990.
- Davudoğlu**, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Sözmez Yayınevi, 1980.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi; *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*; Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, [t.y.].
- İbn Hibbân**, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *Sahîhü İbni Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1414/1993.
- Hümeydî**, Abdullah b. Zübeyr Ebû Bekir, *Müsnedü'l-Hümeydî*, thk. Habîbürrahmân el-A'zâmî, Beyrut: Dâr-el Kitab'ul İlmî, t.y.
- İbn Adî**, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî dua'fâi'r-ricâl*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1985.
- İbn Hacer**, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Hacer**, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1991.
- Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Takribü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1991.

- İbn Hibbân**, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbu's-Sikât*, Muhammed Abdülmü'îd Hân tahkikiyle, Katar: Vezâretü'l-Evkâf, 1433/2012.
- İbn Miskeveyh**, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, *el-Fevzü'l-asğar*, thk. Salih Udayme, Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-kitâb, 1987.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *Tabakatü'l-kübra*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kâhire: Mektebetü'l-hancî, 1421/2001.
- İsmail b. Ca'fer**, *Hadisü Ali b. Hucr an İsmail b. Cafer el-Medenî*, nşr. Ömer b. Rafûd b. Refid es-Süfyânî, Riyad, 1998.
- Kelâbâzî**, Ebû'n-Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-marife, 1987.
- Kızıl**, Fatma, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 2. baskı, İstanbul: İsam Yayınları, 2019.
- Müslim**, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac, *el-Câmiu's-sahih*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Mizzî**, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1415/1994.
- Polat**, Salahattin v.dğr., *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Rebi' b. Habîb**, *el-Câmiü's-sahih müsnedü'l-İmam er-Rebi' b. Habib*, Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1415/1995.
- Tirmizî**, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tüfekçioğlu**, Zekeriya, "İsmâil b. Ca'fer el-Ensari", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 23: 90-91.
- Uğur**, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Zehebî**, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânül-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Siyerü a'lâmi'n-Nübelâ'*, thk. Şuayb Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Tezkiretu'l-Huffâz*, Haydarâbad-1377/1958 baskısının tıpkıbasımı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I-IV.